

СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН В ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

JUDICIAL PRACTICE REGARDING FORCE MAJEURE IN THE OBLIGATIONS OF BUSINESS ENTITIES

Невінчанний В.С., аспірант кафедри приватного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття зосереджена на практичних аспектах застосування законодавства про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) в зобов'язаннях суб'єктів господарювання. Проведено огляд судової практики Верховного Суду та надано відповіді на кілька поширених практичних питань. Зокрема, щодо наслідків порушення строку повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин, сценарії поведінки суб'єктів господарювання, доказової сили листа Торгово-промислової палати України 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1 та чи відбувається автоматичне звільнення від відповідальності на підставі цього листа, множинності засобів доказування форс-мажорних обставин та вплив форс-мажорних обставин на виконання різних зобов'язань. Автором проаналізовано розвиток національної судової практики за статтями про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) за Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України та Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 2020 року і понині.

Звернено увагу читачів на етичні аспекти поведінки суб'єктів господарювання при настанні форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), що покликані зменшити негативні наслідки невиконання зобов'язань контрагентами.

Запропоновано приклади можливих редакцій статей (пунктів) до господарських договорів, які стосуються повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), а також правових наслідків неналежного виконання вказаного зобов'язання.

Також в статті проаналізовано процедуру засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) та видачі Сертифікату про форс-мажорні обставини торгово-промисловими палатами в Україні. Зокрема, звернено увагу, що видача Сертифікату відбувається за зверненням однієї із сторін договору, а інша сторона, в свою чергу, позбавлена можливості надати свої доводи, пояснення та докази на спростування вказаних в заяві фактів.

Ключові слова: форс-мажорні обставини, обставини непереборної сили, договір, звільнення від відповідальності, Верховний Суд, постанова, судова практика, Торгово-промислова палата України, сертифікат, повідомлення про настання форс-мажорних обставин.

The article focuses on the practical aspects of the application of legislation on force majeure circumstances (circumstances of insuperable force) in the obligations of business entities. A review of the judicial practice of the Supreme Court was conducted and answers to several common practical questions were provided. In particular, regarding the consequences of the violation of the deadline for notification of the other party about the occurrence of force majeure circumstances, scenarios of the behavior of business entities, the probative force of the letter of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry dated February 28, 2022 No. 2024/02.0-7.1 and whether there is an automatic release from liability upon this letter, the multiplicity of means of proving force majeure circumstances and the influence of force majeure circumstances on the fulfillment of various obligations. The author analyzed the development of national judicial practice under the articles on force majeure (circumstances of insuperable force) under the Civil Code of Ukraine, the Economic Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine» from 2020 to the present.

Readers' attention is drawn to the ethical aspects of the behavior of business entities in the event of force majeure (circumstances of insuperable force), which are designed to reduce the negative consequences of non-fulfillment of obligations by counterparties. Examples of possible drafts of articles (clauses) to contracts are offered, which relate to the notification of the other party about the occurrence of force majeure circumstances (circumstances of insuperable force), as well as the legal consequences of improper fulfillment of the specified obligation.

Also the author has analyzed the procedure for certifying force majeure circumstances (circumstances of insuperable force) and issuing a Certificate on force majeure circumstances by a chambers of commerce and industry in Ukraine. In particular, attention is drawn to the fact that the Certificate is issued at the request of one of the parties of the contract, and the other party is deprived of the opportunity to provide its arguments, explanations and evidences to refute the facts specified in the statement.

Key words: force majeure circumstances, circumstances of insuperable force, contract, exemption from liability, Supreme Court, resolution, judicial practice, the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, certificate, force majeure notice.

Застосування положень законодавства про форс-мажорні обставини, які до 2020 року мали переважно теоретичний характер, набули прикладного значення. З настанням пандемії та військової агресії відкрилося багато прогалин як у законодавстві, так і безпосередньо в самій практиці.

Зокрема, у період 2020–2024 Верховним Судом ухвалено близько 200 постанов (число може змінюватися, в залежності від методології пошуку судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень), в яких йде цитування статей про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) за Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України.

В цій статті надамо короткі відповіді на кілька поширених практичних питань, що стосуються форс-мажорних обставин.

Питання перше: порушення строку повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин. Які наслідки?

З точки зору доброспорядного партнерства – сторона, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, зобов'язана

негайно повідомити іншу сторону про неможливість виконати своє зобов'язання в строк (поставити товар, виконати роботи, здійснити оплату тощо). Так, отримавши повідомлення, контрагент зможе вжити невідкладних заходів для мінімізації негативних наслідків (замовити товар в іншого постачальника, зупинити певні роботи, повідомити своїх контрагентів, оголосити про зупинку і так далі). З юридичної ж точки зору – якщо в договорі не встановлене зобов'язання повідомити в строк про настання форс-мажорної обставини, то такого зобов'язання немає. Окрім того, якщо договором все ж передбачено зобов'язання (наприклад: «сторона, яка не може виконувати зобов'язання за договором унаслідок дії обставин непереборної сили, повинна у термін, що не перевищує 3 діб з моменту їх виникнення, письмово сповістити іншу сторону про їх настання»), але не передбачено правових наслідків порушення такого строку (наприклад: «сторона позбавляється права посилатися на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення»), то знову таки, неповідомлення (невчасне повідомлення) нестиме в собі лише моральне навантаження, а не юридичне.

Вказане вище підтверджується судовою практикою. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 12 вересня 2024 року у справі № 910/14950/23 [1] зазначено: «саме ж повідомлення про форс-мажор має бути направлено іншій стороні якнайшвидше. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилається на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилається на форс-мажор). Положення укладеного сторонами Договору, у справі, що розглядається, прямо не передбачають юридичні наслідки того, що постачальник не повідомив замовника в строки, визначені Договором, про факт настання таких обставин (із посиланням на відповідний сертифікат ТПП чи без нього). Про те, що сторона позбавляється права посилається на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення має бути прямо зазначено в договорі».

Таким чином, складаючи договір, необхідно прописати чіткі строки повідомлення про настання форс-мажорних обставин та правові наслідки порушення такого строку.

Питання друге: чи може одна і та сама ж особа в одній справі посилається на існування форс-мажорних обставин, а в іншій заперечувати?

На перший погляд поведінка особи, яка за одних обставин стверджує про існування форс-мажорних обставин, а за інших обставин заперечує, щонайменше є непослідовною.

Однак, така ситуація цілком може існувати. Безперечно, збройна агресія РФ та введення воєнного стану є загальновідомим фактом. Однак форс-мажорні обставини стосуються конкретного зобов'язання за конкретним договором. Тобто, може скластися ситуація, що навіть за одним і тим самим договором для одних зобов'язань існували форс-мажорні обставини, а для інших ні. Наприклад, постачальник не мав змоги поставити товар через існування форс-мажорних обставин (наприклад, через перекриття доріг військовими), а замовник мав змогу сплати аванс (незважаючи на збройну агресію, банківська система працювала і безготівкові платежі могли здійснюватися). Приклад звісно поверхневий і не враховує всіх деталей, але демонструє підхід.

Зазначене вище підтверджується, наприклад, Постановою Верховного Суду від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 [2]: «боржник, який допустив невиконання чи неналежне виконання зобов'язання має право доводити, що це відбулося внаслідок дії непереборної сили. Отже, форс-мажор може впливати на виконання одного договору / зобов'язання і не впливати щодо виконання іншого, залежно від сутності зобов'язання, стану боржника».

Питання третє: чи можна вважати лист Торгово-промислової палати України 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1 аналогом сертифікату та чи відбувається автоматичне звільнення від відповідальності на підставі цього листа?

28 лютого 2022 року Торгово-промислова палата України опублікувала лист № 2024/02.0-7.1 [3], надалі також – «Лист ТПП», у якому зазначила: 1. Торгово-промислова палата України цим засвідчує форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили): військову агресію російської федерації проти України, що стало підставою вве-

дення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року; 2. ТПП України підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

На перший погляд, керуючись правилами логіки та застосовуючи простий категоричний силогізм можна дійти до таких умовиводів: 1) якщо адресатом листа зазначено «всім, кого це стосується», то це стосується і будь-якої конкретної юридичної чи фізичної особи; 2) якщо в листі зазначено «зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком», то це стосується будь-якого договору та зобов'язання.

Однак, як зазначено у відповіді на питання 2 цієї статті, «форс-мажорні обставини стосуються конкретного зобов'язання за конкретним договором» та «форс-мажор може впливати на виконання одного договору/зобов'язання і не впливати щодо виконання іншого, залежно від сутності зобов'язання, стану боржника».

Таким чином, лист загального характеру, виданий ТПП України, не може бути використаний для цілей підтвердження факту неможливості виконання зобов'язання та не підмінює собою сертифікат ТПП.

Такий висновок також впливає із самого визначення сертифікату, яке наведено в п. 3.3. Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [4], надалі також – «Регламент», а саме: «Сертифікат (у певних договорах, законодавчих і нормативних актах згадується також як висновок, довідка, підтвердження) про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (далі – Сертифікат) – документ, за затвердженнями Президією ТПП України відповідними формами, який засвідчує настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), виданий ТПП України або регіональною торгово-промисловою палатою згідно з чинним законодавством, умовами договору (контракту, угоди тощо) та цим Регламентом».

З цього виходить, що Сертифікат має встановлену форму, а отже Лист ТПП не може вважатися Сертифікатом.

Окрім того, відповідно до п. 6.2 Регламенту [4] «Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. До кожної окремої заяви додається окремий комплект документів».

Із зазначеного випливає, що форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються окремо по кожному зобов'язанню.

Вказане вище підтверджується, наприклад, Постановою Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 922/999/22 [5]: «Доведення наявності непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору. Лист ТПП України від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1, яким визнано форс-мажорною обстави-

ною військову агресію РФ проти України і на який посилався відповідач у судах попередніх інстанцій, є загальним офіційним документом та не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору, зобов'язання, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин. Цей лист не можна вважати сертифікатом у розумінні статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Наявність сертифіката ТПП України про форс-мажор суд має оцінювати у сукупності з іншими доказами, тобто зазначені обставини не мають преюдиційного характеру і в разі їх виникнення сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести не лише наявність таких обставин, а й те, що вони були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку. Водночас сторона, яка посилається на форс-мажор, має довести причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажором та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Той факт, що ТПП України засвідчила форс-мажорні обставини – військову агресію РФ проти України, сам по собі не є підставою для зменшення або звільнення від відповідальності за невиконання / неналежне виконання договірних зобов'язань».

Також вартий уваги висновок Верховного Суду, викладений у Постанові від 15 червня 2023 року у справі № 910/8580/22 [6]: «Верховний Суд відзначає, що ключовою ознакою форс-мажору є причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажорними обставинами та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Форс-мажор, або ж обставини непереборної сили, – це надзвичайні та невідворотні обставини, настання яких призвело до об'єктивної неможливості виконати зобов'язання. Водночас сама по собі, зокрема, збройна агресія проти України, девальвація гривні, воєнний стан, не може автоматично означати звільнення від виконання будь-ким в Україні будь-яких зобов'язань, незалежно від того, існує реальна можливість їх виконати чи ні. Воєнний стан, девальвація гривні, як обставини непереборної сили, звільняє від відповідальності лише у разі, якщо саме внаслідок пов'язаних із нею обставин компанія/фізична особа не може виконати ті чи інші зобов'язання».

Питання четверте: чи можна вважати сертифікат ТПП України єдиним доказом, який підтверджує існування форс-мажорних обставин?

Відповідно до п. 6.2. Регламенту [4] «форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб (...). До кожної окремої заяви додається окремий комплект документів».

Згідно з п. 6.10. Регламенту [4] «за результатами розгляду заяви і наданих документів та прийняття рішення уповноваженою особою щодо можливості засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) за наявності підстав, видає Сертифікат про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили)».

Таким чином, ТПП України видає сертифікат за зверненням однієї зі сторін договору, яка оплатила послуги торгово-промислової палати. Водночас інша сторона договору у вказаному процесі участі не бере взагалі та, відповідно, не має можливості надати ТПП України свої пояснення, аргументи, докази тощо.

За таких обставин, Верховний Суд у Постанові від 19 серпня 2022 року у справі № 908/2287/17 [7] зазначив: «сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні правові висновки викладено у постановою Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21). Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу».

Вказана позиція зберігається і в подальших рішеннях Верховного Суду. Наприклад, Верховний Суд у Постанові від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 [2] підтвердив: «Сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні висновки викладені у постановою Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.08.2022 у справі № 908/2287/17, від 21.07.2021 у справі № 912/3323/20, від 25.11.2021 у справі № 905/55/21)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду від 12 вересня 2024 року у справі № 910/14950/23 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121660724>
2. Постанова Верховного Суду від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413>
3. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 р. // *Законодавство України*. – Офіційний сайт Торгово-промислової палати України. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621c8a543cda9382669631.pdf>
4. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) – Офіційний сайт Торгово-промислової палати України. URL: <https://uccr.org.ua/media/filemanager/force/reglament.pdf>
5. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 922/999/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972419>
6. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2023 року у справі № 910/8580/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111675747>
7. Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2022 року у справі № 908/2287/17 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105837295>